

Д.В. Симонович

ад'юнкт

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.1 : 342.7

РОЗМЕЖУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ З ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

На підставі аналізу чинного кримінально-процесуального законодавства України, міжнародних документів, які стосуються кримінального судочинства, рішень Європейського суду з прав людини, законодавства інших країн, судової статистики та наукових праць обґрунтовані теоретичні положення та викладені практичні рекомендації щодо розмежування міжнародних та європейських стандартів у кримінальному судочинстві.

Ключові слова: міжнародні стандарти, європейські стандарти, права людини, правові стандарти.

На основе анализа действующего уголовно-процессуального законодательства Украины, международных документов, которые касаются порядка осуществления судопроизводства, решений Европейского суда по правам человека, законодательства других стран, судебной статистики и научных трудов обоснованы теоретические положения и изложены практические рекомендации по разграничению международных и европейских стандартов в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: международные стандарты, европейские стандарты, права человека, правовые стандарты.

On the basis of analysis of current criminal-law-prosecutorial legislation of Ukraine, international documents, which touch the order of realization of the legal proceeding, decisions of European Court on human rights, legislation of other countries, judicial statistics and scientific labors theoretical positions are grounded and practical recommendations are expounded, on differentiating of the international and European standards in the criminal legal proceeding.

Key words: international standards, European standards, human rights, legal standards.

Постановка проблеми. Загальна декларація прав людини [1] (далі – Декларація) й Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права [2] (далі – Пакт) безпосередньо вплинули на прийняття багатьох регіональних конвенцій і угод, на формування й розвиток європейських стандартів у галузі прав людини. У західноєвропейських країнах такі стандарти в галузі захисту прав людини діють уже декілька десятиліть. Після створення Ради Європи і функціонування її основних контрольних механізмів: Європейської Комісії із прав людини і Європейського суду з прав людини, а з листопада 1998 р. – єдиного Європейського суду з прав людини, а також діяльності Ради з безпеки й співробітництва в Європі, інших європейських організацій із захисту прав людини сформувалося поняття «європейські стандарти з прав людини».

На міжнародному рівні розроблений досить широкий і значимий комплекс міжнародно-правових стандартів із захисту прав людини у сфері кримінального судочинства, дотримання і виконання яких є необхідним для визнання національних правових систем такими, що відповідають міжнародним стандартам. З огляду на той факт, що міжнародні стандарти отримали свій розвиток та закріплення у такій регіональній організації як Рада Європи, а головним інструментом формування таких стандартів стала практика Європейського суду з прав людини, необхідно акцентувати увагу на розмежуванні понять «міжнародні стандарти з прав людини» та «європейські стандарти з прав людини».

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Визначенню понять «міжнародні стандарти з прав людини» та «європейські стандарти з прав людини» та критеріїв їх розмежування були присвячені роботи таких учених, як М.В. Баглай, В.М. Волженкіна, А.П. Гуськова, К.Ф. Гуценко, О.А. Зайцев, О.І. Логвиненко Є.Г. Ляхов, Д.В. Новіков, О.М. Талалаєв, С.М. Ягофаров та ін. Однак змісту і критеріям розмежування понять «міжнародні стандарти з прав людини» та «європейські стандарти з прав людини» у кримінальному судочинстві не було приділено належної уваги.

Формулювання цілей статті. Метою статті є науковий результат у вигляді визначення понять «міжнародні стандарти з прав людини» та «європейські стандарти з прав людини» та критеріїв їх розмежування.

Для досягнення зазначеної мети необхідно виконати наступні завдання: 1) проаналізувати тенденції розвитку міжнародних та європейських стандартів з прав людини у сфері кримінального судочинства; 2) дослідити висловлені в теорії кримінального процесу позиції щодо змісту міжнародних та європейських стандартів з прав людини; 3) дати визначення понять «міжнародні стандарти з прав людини» та «європейські стандарти з прав людини» та критеріїв їх розмежування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний розвиток міжнародного співтовариства показав, що головним компонентом в даній системі має стати людина, її права і гарантії, що забезпечать їх реалізацію. На сьогоднішній день вже утворено істотний комплекс прав як соціального, політичного, так і культурного характеру. Особливе місце в даному механізмі відведено правам людини, що пов'язані з процедурою здійснення правосуддя.

Важливість закріплених кримінально-процесуальних прав проявляється перш за все у тому, що правосуддя є видом державної діяльності, пов'язаної в деяких випадках із застосуванням заходів примусу. Саме тому визначити межі можливого обґрунтованого впливу держави на людину – це першочергове завдання, яке отримало визнання міжнародної спільноти.

Закономірним відображенням сучасної тенденції в напрямку посилення гарантій прав людей, які є учасниками кримінального судочинства, є підвищена увага до існуючих міжнародних стандартів у сфері прав людини, які акумулюють в собі передові правові концепції, що визначають певний правовий стан людини. Адже саме від ставлення держави до особи, її честі та гідності, інтересів, прав залежить механізм побудови кримінального процесу. З цього приводу І.Я. Фойницький ще у 1912 р. справедливо зазначав, що як характер і зміст кримінального процесу залежать від становища особи в державі, так і побудова кримінального процесу здійснює суттєвий вплив на права і становище особи в державі [3, с. 10–11].

Європейські стандарти в галузі прав людини несуть у собі ідеї, які, зародившись ще в стародавні часи, перебували в центрі процесу становлення й розвитку єдиної природно-правової теорії, суть якої полягає у тому, що фундаментальні права особистості мають позадержавне й позаюрідичне походження. Хоча конкретний зміст прав людини зазнав еволюції, розширився відповідно до змін у громадському житті країн, а в останнє сторіччя й у зв'язку з розвитком міжнародного співробітництва, стрижень самої ідеї – природність і невід'ємність прав людини – залишився незмінним.

Формування загальноновизнаних європейських стандартів із захисту прав людини відбувалося із урахуванням багаторічного досвіду міжнародного законодавства у цій галузі, зокрема міжнародних стандартів. Міжнародні стандарти отримали свій розвиток і закріплення у

європейських стандартах. Та процес становлення і розвиток європейських стандартів з прав людини можна з'ясувати лише на підставі аналізу становлення і розвитку міжнародних стандартів у цілому.

Масове винищування людей під час Другої світової війни, боротьба з фашизмом підштовхнули світове співтовариство до пошуку якісно нових організаційних, політичних і правових засобів забезпечення основних прав і свобод людини за допомогою спільних дій держав. Результатом цих зусиль стало створення Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) в 1945 р., яка розгорнула активну нормотворчу діяльність із захисту прав людини.

Статут ООН став одним з перших універсальних актів, в якому поряд з іншими, закріплені принципи самовизначення народів і захисту прав людини [4, с. 10].

У грудні 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію [1], яка згідно з положеннями Статуту ООН, спрямованими на захист прав й основних свобод людини, конкретизувала перелік прав і свобод. Декларація проголосила принципи, спрямовані на забезпечення громадянських, політичних, соціально-економічних і культурних прав людини.

Загальну декларацію держави-учасники не підписували і не ратифікували відповідно до встановлених процедур як міжнародний документ, що має юридичну силу. Попри це, вагомість її положень і моральний вплив є значним, і більшість держав визнають записані в ній права як юридично обов'язкові договірні норми.

Глобалізація, розповсюдження міжнародно-правових стандартів у сфері кримінального судочинства, інтернаціоналізація відповідних міжнародно-правових вимог є взаємопов'язаними. Саме тому, в силу загального процесу правової інтеграції, учасником якого з кінця ХХ ст. є і Україна, наближення українського законодавства до таких стандартів є природним і необхідним.

Вважаємо за необхідне також звернути увагу на той факт, що одним з головних завдань української юридичної і нормотворчої діяльності, а також і правозастосовчої практики, пов'язаних з утвердженням України як правової держави, є реальне забезпечення і захист прав та свобод людини.

Заслуговує на увагу твердження А.П. Гуськової з приводу того, що сьогодні у достатній мірі мають місце конкретні проблеми, що впливають із розбіжностей у регулюванні у державах Співдружності (ЄС. – Авт.) багатьох питань. Так, наприклад, не всі держави визнали загальновизнані норми міжнародного права частиною національної правової системи [5, с. 7].

М.В. Баглай правильно наголошує на тому, що міжнародні стандарти за відсутності конституційної чи іншої регламентації, за наявності колізій чи ситуацій спільного застосування можуть мати значення самостійного нормативного регулятора, а не лише виступати як норматив-

ний мінімум, що визначає рівень державної регламентації [6, с. 163].

У даному контексті, як основний елемент, що є важливою гарантією здійснення прав особистості в сфері кримінального правосуддя, повинен виступати найбільш оптимальний механізм здійснення кримінального судочинства, в основу якого закладено максимальний рівень забезпечення прав особистості. З метою створення такого механізму кримінального судочинства виникає потреба у здійсненні дослідження існуючих міжнародних стандартів прав людини у сфері кримінального судочинства. По суті, це буде складати його первинний зміст, базову основу.

Відразу слід зауважити, що попри достатню вживаність таких категорій як «міжнародні стандарти», «стандарти Ради Європи», ні в науці міжнародного права, а тим більше у кримінальному процесі, не було приділено достатньо уваги розкриттю змісту даних категорій. Усе це може свідчити про можливе поверхневе уявлення українських юристів, не кажучи вже про простих громадян, про існуючі міжнародні та європейські стандарти.

Так, деякі спеціалісти, наприклад Е.Б. Мельникова і М.І. Маришев, взагалі не вбачають потреби у конкретизації даних термінів, наполягаючи на тому, що їх слід відносити до понятійного апарату загального міжнародного права [7, с. 87], інші до таких відносять абстрактні ідеї, звичаї, що існують самі по собі, або ж потребують встановлення у кожному конкретному випадку. Розповсюдженим слід вважати твердження щодо прирівнювання до міжнародних принципів і норм міжнародного права різних міжнародних документів загального характеру або міжнародних договорів, ратифікованих всіма або більшістю держав.

На сьогоднішній день фактично немає жодного міжнародного документа, який би був ратифікований всіма державами світової спільноти. Тому сам по собі термін загальноновизнаність – категорія умовна. Разом з тим безсумнівним є те, що існує і ряд авторитетних документів, положень яких намагаються дотримуватися більшість держав. До них належать перш за все Статут ООН [4], Декларація [1] і Пакт [5]. Саме ці документи, на думку більшості вчених, слід відносити до загальноновизнаних норм. Правда, у цьому випадку залишається незрозумілою доцільність внесення положень про загальноновизнані норми в текст Конституції України, Кримінально-процесуального кодексу України та інших нормативних актів, якщо для України дані положення і так мають обов'язкову силу, виходячи з факту їх ратифікації.

Конституція 1996 р. вперше включила у правову систему нашої держави принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори України (ст. 9) [9]. Ця обставина дала можливість особам, залученим до кримінального процесу, під час захисту своїх прав і свобод безпосередньо посилатися на демократичні норми, прийняті у міжнародному праві. На цій підставі правоохоронні та судові органи можуть безпосередньо застосовувати норми, що містяться в міжнарод-

них договорах, ратифікованих Україною в установленому порядку. Стаття 19 Закону України від 24 червня 2004 року «Про міжнародні договори України» додає, що «якщо міжнародним договором України, який набрав чинності у встановленому законом порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору». Це правило поширюється і на кримінальне судочинство.

Отже, нагальною є реалізація гострої проблеми імплементації українського законодавства до європейських стандартів з прав людини у сфері кримінального судочинства, що є необхідною передумовою повноцінного входження України до Європейської спільноти як повноправного члена з відповідно розвинутою правовою системою.

Що ж являють європейські стандарти з прав людини у сфері кримінального судочинства? Складність відповіді на дане питання полягає, на думку О.М. Талалаєва, в тому, що вони не зафіксовані у якомусь одному міжнародному акті, а розкидані по численних договорах і звичаях, оскільки в міжнародному праві відсутні кодекси, подібні до тих, які є у внутрішньому праві держав [10, с. 66]. І ми з автором у цьому повністю згодні.

На наш погляд, цілком можливо взяти за основу концепцію, яка б включила в себе тезу про те, що норми міжнародного права, які містять у собі стандарти у сфері прав людини, автоматично належать до загальноновизнаних норм і принципів в силу існуючого принципу поваги до прав і свобод людини, і це відповідало б прийнятій концепції правової демократичної держави. Адже одна поява будь-якого міжнародного документа, присвяченого правам і свободам особи, вже свідчить про актуальність даного положення і міжнародного визнання необхідності конкретних змін в існуючому порядку діяльності держав, визначальним вектором яких будуть права людини і гарантії їх реального втілення.

Грунтуючись на даному положенні, необхідно визнати як невід'ємну ситуацію, коли будь-який міжнародний акт, що розширює перелік статутних прав особи, автоматично набуває статусу загальноновизнаної норми, що не потребує ратифікації.

На нашу думку, слід констатувати наступне: характер загальноновизнаності тієї чи іншої норми визначається не самим статусом даної норми як існуючої автономно, а ставленням держави, і в першу чергу громадянського суспільства даної держави, до цієї норми як загальноновизнаної. Тому поки не буде чітко визначена позиція держави, така норма буде мати декларативний характер і, по суті, ігноруватиметься правозастосовником.

Між тим безсумнівним є і те, що загальноновизнані принципи і норми ніяким чином не можуть повністю відобразити сутність розуміння міжнародних стандартів як в силу їх недостатньої визначеності, так і загальної правової конструкції. До того ж всі документи, що належать до загальноновизнаних принципів і норм, з'явилися на світ більш як півстоліття

тому, що наводить на думку про те, що вони зазнали певної моральної застарілості у зв'язку з прогресом розвитку людської цивілізації, який відбувся протягом вказаного періоду. Однак це ні в якому разі не означає, що даний матеріал втратив свою соціальну цінність, навпаки, такий стан можна охарактеризувати як набуття закладеними в них стандартами нових якостей, де сутнісне розуміння певних положень вже не поглинається визначальним поняттям і являє собою складну систему – конгломерат, що включає в себе як базовий стандарт, так і стандарти, що тісно з ним пов'язані, але визнані вже як самостійно існуючі.

Декларація й міжнародні Пакти безпосередньо вплинули на прийняття багатьох регіональних конвенцій й угод, на формування й розвиток європейських стандартів у галузі прав людини. У західноєвропейських країнах такі стандарти в галузі захисту прав людини діють уже кілька десятиліть.

Слід також зазначити, що Україна не є учасником всіх подібних угод, до того ж ті, за якими вона несе зобов'язання, виконуються не в повному обсязі і, не зважаючи на конституційні положення про пріоритет міжнародних договорів, факти їх реального застосування є поодинокими та неоднозначними. Крім того, існує досить велика кількість документів, прийнятих в рамках міжнародних організацій, таких як Генеральна Асамблея ООН, Комісія з попередження злочинності і кримінальному правосуддю, Економічна і Соціальна Рада ООН, Конгрес ООН з попередження злочинності і поведження з правопорушниками, Рада Європи і ОБСЄ. Дані акти, якщо наслідувати доктринальні положення, не є ні міжнародними договорами, ні загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права, вони є рекомендаційними правовими актами, у правову систему вони не імплементовані і застосуванню правозастосовними органами не підлягають [11]. Між тим подібними документами виробляються не лише способи найбільш ефективного втілення і застосування існуючих міжнародних стандартів у кримінальне судочинство, але й основа для нових напрямів зміни існуючих стандартів у нову якість.

На сьогодні вчені зазначають, що Конвенція набула характеру конституційного закону, вплив її на національне право всіх держав-учасниць, у тому числі кримінально-процесуальне, постійно зростає [12, с. 71], що підтверджує тезу про те, що Конвенція – це не застиглий монумент, а живий організм, підтверджений прогресивним впливом [13, с. 56].

Важливе місце у системі міжнародних стандартів займають положення, вироблені різними судами, створеними і існуючими на основі міжнародних договорів. Міжнародні суди, відповідно до загальноприйнятої юридичної доктрини, так само як і національні, є правозастосовними органами, тому їх рішення не утворюють нових норм права, в той же час рішення судів розглядаються у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН як допоміжні засоби у процесі міжнарод-

дної правотворчості і тим самим є базовим елементом міжнародного стандарту. Але для кримінально-процесуальної науки пріоритетною значимістю наділені рішення, в силу предмета розгляду виниклого спору, далекого від кримінального процесу, не Міжнародного Суду ООН, а перш за все діючих на наднаціональній основі міжнародних судів регіональних організацій, серед яких найбільш ефективно функціонуючим прийнято вважати Європейський суд з прав людини.

Європейський захист прав людини містить у собі як правові норми конвенцій й угод, прийнятих країнами в межах Ради Європи, Організації з безпеки й співробітництва в Європі, інших європейських організацій щодо захисту прав людини й таких, що знайшли відображення в національних законодавствах, так і безпосередньо судовий захист, що здійснюється Європейським судом з прав людини у Страсбурзі, рішення якого враховуються країнами-учасницями Ради Європи.

Ратифікація Україною Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенції) [14] та протоколів до неї зробила обов'язковими для України не лише положення, що стосуються прав людини, але і визнала юрисдикцію Європейського суду з прав людини з питань тлумачення і застосування Конвенції.

Правові норми Конвенції і ті, що сформувалися на основі рішень Європейського Суду й Комісії з прав людини (прецедентне право) відображають європейські стандарти в галузі прав людини, на які спирається правова система європейських держав.

Наслідком невизнання судових прецедентів як джерел права є відсутність чіткого і відпрацьованого механізму роботи з ними, що і створює основну проблему в реалізації положень-тлумачень, а як наслідок, закономірним чином приводить українську правову систему у частині здійснення кримінального судочинства до відмежування від міжнародних стандартів.

Таким чином, міжнародні стандарти в сфері прав людини являють собою вироблені міжнародним співтовариством передові норми-принципи, що містять у собі і визначають статутне становище особи у кримінальному судочинстві.

За визначенням, даним у Юридичній енциклопедії, міжнародні стандарти – це міжнародно-правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки [15, с. 615].

На думку С.М. Ягофарова, міжнародні стандарти – це певні принципи положення, реальне втілення яких часто утруднено їх локальним характером, що і створює певні труднощі в їх розумінні, а відповідно, і у практичному застосуванні. І якщо для європейської системи є характерною наявність спеціалізованого суду, то для універсальної системи стандартів подібний механізм відсутній [13, с. 20].

Міжнародні стандарти – це комплекс, який динамічно розвива-

ється, і який не можна ототожнювати лише із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, оскільки в більшій мірі це лише морально-політичні зобов'язання, за рівнем реалізації яких можна отримати відповідь як про реальні процеси демократизації в суспільстві і характері взаємовідносин особи і держави, так і про ступінь розвитку громадянського суспільства в цілому.

Тому сутність міжнародного стандарту трансформується в рамках певної національно-правової системи, що пропонує своє бачення механізму реалізації міжнародних стандартів. На підставі вказаного вище, комплексне дослідження міжнародних стандартів без урахування досвіду інших держав у вирішенні питання щодо створення діючого механізму судочинства, що відповідає вимогам щодо дотримання прав особи, є неможливим.

Під європейськими стандартами з прав людини О.І. Логвиненко пропонує розуміти визнані Європейським співтовариством і закріплені в його документах юридичні норми, що включають всі життєво необхідні права людини, а також механізми їхнього гарантування, захисту й забезпечення на практиці [16, с. 37]. Визнання й дотримання прав людини і її основних свобод відповідно до прийнятих європейських стандартів стали критерієм у визначенні ступеня верховенства права й рівня розвитку демократії в окремих європейських державах. Відбувається розширення й поглиблення змісту європейських стандартів у галузі прав і свобод людини, що здобувають чинність норм міжнародної моралі й міжнародного права.

Необхідно зважати на те, що європейські конвенційні норми в галузі прав людини ґрунтуються на концепції, відповідно до якої державні інститути повинні виконувати свої функції в інтересах окремих людей, які мають право користуватися особистою незалежністю у всіх випадках, за винятком тих, коли йдеться про вищі інтереси суспільства. Термін «європейські стандарти з прав людини» містить правові норми таких документів: Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, Європейської соціальної хартії, Європейської конвенції щодо запобігання катуванням і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання, Європейської хартії місцевого самоврядування, Рамкової конвенції про захист національних меншостей та ін.

Висновки. 1. Поняття «європейські стандарти з прав людини», на відміну від міжнародних стандартів, крім правових норм Конвенції та її протоколів, містить поняття прецедентного права єдиного Європейського суду з прав людини і його попередника – Європейської Комісії із прав людини. Завдяки діяльності цих органів Ради Європи була побудована цілісна процесуальна система й створено європейський правовий простір, де до матеріальних і процесуальних норм ставляться єдині європейські вимоги.

2. Критеріями розмежування міжнародних та європейських стандартів з прав людини є: 1) дія міжнародних стандартів з прав людини розповсю-

джується на всю світову спільноту, тому вони автоматично вважаються загальноновизнаними; дія європейських стандартів розповсюджується лише на держав-учасниць РЄ і загальноновизнаними вважаються з моменту ратифікації; 2) міжнародні стандарти з прав людини приймаються Генеральною Асамблеєю ООН; європейські стандарти з прав людини приймаються Радою Європи; 3) міжнародні стандарти – результат пошуку якісно нових організаційних, політичних і правових засобів забезпечення основних прав і свобод людини світовою спільнотою; європейські стандарти закріплюють та розвивають міжнародні стандарти з прав людини.

Зважаючи на інтеграцію України до європейської спільноти, де існують давні правові традиції дотримання прав людини, питання щодо розмежування європейських та міжнародних стандартів з прав людини в кримінальному судочинстві України, є вкрай необхідними і актуальними. Адже від того, наскільки повно і всебічно будуть досліджені питання розмежування міжнародних та європейських стандартів з прав людини в кримінальному судочинстві, залежить подальше вдосконалення системи європейських стандартів у кримінальному судочинстві України та подальше реформування українського кримінально-процесуального законодавства.

Бібліографічні посилання

1. Загальна декларація прав людини: Резолюція № 217 А (III) Генеральної асамблеї ООН від 10.12.1948 р. // http://www.aau.edu.ua/up/docs/kpk_final.html (станом на 08.10.2009 р.).
2. Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права: Резолюція № 2200 А (XXI) Генеральної асамблеї ООН від 16.12.1966 р. // http://www.aau.edu.ua/up/docs/kpk_final.html (станом на 04.10.2009 р.).
3. *Фойницький І.Я.* Курс уголовного судопроизводства. – СПб., 1912. – Т. 1.
4. *Гуценко К.Ф., Ляхов Е.Г.* Устав ООН, его цели и принципы, и актуальные проблемы разработки и применения международных норм, касающихся уголовного правосудия. – М., 1980.
5. *Гуськова А.П.* Проблемы правового регулирования международного взаимодействия по вопросам уголовно-процессуального права // Человек и общество: материалы международной научно-практической конференции 15–17 ноября 2001 г. – Ч. 4. – Оренбург, 2001.
6. *Баглай М.В.* Конституционное право РФ. – М., 1998.
7. *Волженкина В.М.* Нормы международного права в Российском уголовном процессе. – М.; СПб., 2001.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К., 2008.
9. Конституція України. – К., 2006.
10. *Талалаев А.Н.* Два вопроса международного права в связи с Конституцией РФ // Государство и право. – 1998. – № 3.
11. *Епанешников А.С.* Нормы международного права в механизме уголовно-процессуального регулирования в свете нового УПК РФ // Новый Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации и практика его применения // под ред. А.П. Гуськовой. – Оренбург, 2002.
12. *Брусницын Л.В.* Обеспечение безопасности лиц, содействующих уголовному правосудию: российский, зарубежный и международный опыт XX века. – М., 2001. – С. 71.
13. *Ягофаров С.М.* Международные стандарты по правам человека и российское уголовное судопроизводство: Учеб. пособ. / под ред. доктора юр. наук, профессора А.П. Гуськовой. – Оренбург, 2006.
14. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод // Государство и право. – 1993. – № 4.
15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. –

К., 1998. – Т. 5: П-С. – 2003.

16. *Логвиненко О.І.* Значення декларації прав людини у становленні інституту європейських стандартів захисту прав людини: Міжн. наук.-практ. конф.: «Проблеми забезпечення прав людини в Україні в світлі декларації прав людини» (присвячена 60-й річниці проголошення Загальної декларації прав людини ООН). 10 листопада 2008 р. – К., 2008.

Надійшла до редакції 10.03.2010